

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА АРХЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Показано наукову та суспільну значимість археографічної діяльності, з'ясовано вплив опублікованих збірників документів та довідково-інформаційних видань на розвиток історичної науки; шляхом аналізу опублікованих документальних видань, висвітлено внесок архівістів-археографів в розвиток археографії та створення джерельної бази історичних досліджень.

Українська археографія має власну історію, давні традиції, значну історіографію. Від дослідження історії її розвитку певною мірою залежить подальше розроблення теоретичних проблем, серед яких потребують вивчення передусім питання предмета археографії, її методу, функціонального зв'язку з іншими джерелознавчими дисциплінами, розроблення науково обґрунтованої типології документальних видань. Сьогодні це має вирішальне значення для подальшого вдосконалення методики публікації джерел.

Глибоке вивчення історії розвитку української археографічної думки дає можливість дослідити конкретні історичні умови складання категоріального апарату, теорії й методики публікації історичних джерел. Історія археографічної діяльності – це один з показників рівня розвитку сучасної культури. Вона варта уваги і з точки зору з'ясування особливостей поширення історичних знань, оприлюднення документальних джерел, формування суспільної свідомості тощо.

Значну роль в організації та провадженні спеціальних історичних досліджень з археографії у 1990–2000-х рр. відіграли відділ СІД Інституту історії України НАНУ, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАНУ, університетські спеціалізовані кафедри, Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, архівні установи. Оприлюдненню актуальної новітньої інформації прислужилися такі авторитетні часописи: «Студії з архівної справи та документознавства» (1996 р.), «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та практики» (1997 р.), «Український історичний журнал» (1957 р.), «Пам'ятки» (1999 р.), «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» (1999 р.), «Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України» (1999 р.) та ін. Вивчення історії зародження та шляхів створення власної української археографічної школи, її представників, загального та особливого в її доробку, регіональної специфіки є актуальною темою сучасних досліджень. Зокрема, можна назвати праці Я.Д. Ісаєвича, М.В. Галушко, О.М. Колосовської, С.В. Сохань, Н.М. Шалашної, Г.І. Ковальчук, Н.Ф. Королевич, В.І. Ульяновського, Н.І. Черниш та ін.

Мета публікації – показати наукову та суспільну значущість археографічної діяльності, з'ясувати вплив опублікованих збірників документів та довідково-інформаційних видань на розвиток історичної науки; шляхом аналізу опублікованих документальних видань визначити внесок архівістів-археографів у розвиток археографії та створення джерельної бази історичних досліджень.

Об'єктом дослідження став процес організації та розвитку археографічної діяльності в період становлення археографії як науки.

Предметом дослідження обрано виявлення закономірностей, особливостей і провідних тенденцій в організації археографічної діяльності державних та громадських установ, вивчення досвіду та здобутків архівістів-археографів у справі публікації історичних джерел.

Наприкінці XVIII ст. в архівній справі основним методом описування документальних фондів був метод реєстраційно-охоронного опису. Він характерний для періоду зберігання книг у відомчих архівах при земських і громадських канцеляріях. Залежно від потреб канцелярій склалися внутрішні описи на документи окремих книг; до окремих документів групи чи багатьох книг збірки; списки, реєстри чи переліки усіх книг архіву. Ці «сумарії» документів мали функції посібників, що дозволяли орієнтуватися у змістові документів та склалися за хронологічною, або іменно-хронологічною ознакою. Документи обліковувалися за «інвентарним описом» (т. зв. «книги записні») [1].

Переведення документів з канцелярій до державних архівів поставило питання про створення уніфікованих систем опису архівних фондів, а оскільки масово це здійснювалося в кінці XVII – у XVIII ст., то оформлення методів археографічного опису документів почалося лише у XVIII ст. Перший в Україні науководовідковий апарат, що може характеризуватися як археографічний довідник, – це каталог Львівської збірки судово-адміністративних книг (1787–1800) [2].

В історіографії, джерелознавстві та архівістиці на походженні терміна «археографія» й досі стикаються спірні погляди. Якщо порівняти застосування цього терміна різними спеціалістами, котрі працювали із джерелами, то виявимо різні підходи. Привертає увагу різне використання поняття «археографія» та надання йому досить суперечливого змісту.

Найдавніше застосування терміна «археографія» пов'язане з традицією описання та вивчення рукописних слов'янських пам'яток давньої писемності (зокрема, й конфесійних пам'яток). Також слід нагадати, що термін «археографія» («archaeography») знаходимо у праці французького лікаря та археолога-аматора Шарля Спона про його подорожі Грецією та Малою Азією «Miscellanea eruditaе antiquitatis» (1685 р.). Поняття, що він сконструював із двох грецьких слів (архαιος – давній, первісний та γραφο – пишу), мало б означати «описування старожитностей», але вживалося для визначення науки, завдання якої – розповідь про всі «залишки минувшини» (рухомі та нерухомі). Згодом, упродовж XIX та, особливо, XX ст., і, зокрема, у Росії й СРСР археографія перетворилася на взаємопов'язаний комплекс спеціальних історичних дисциплін про прийоми, методи та способи публікації історичних писемних джерел (едиційна археографія), пошук і збирання таких джерел поза архівосховищами (польова археографія), завдання й методи їх пошуку в архівах та інших сховищах (евристична археографія), а також їх описування й оприлюднення інформації про місця їх зберігання, склад та зміст (камеральна археографія) [3].

Уперше походження терміна як спеціальний предмет дослідження історика-архівіста розглядається у статті російського дослідника С.В. Чиркова на початку 80-х років ХХ ст. [4].

Історія «термінологічного становлення» та формування української археографії в загальних рисах уже простежувалася у працях Г.В. Боряка, де аналізуються тенденції розвитку археографії як дисципліни, що вивчає все коло питань, пов'язаних з уведенням ретроспективного архівного та рукописного джерела в науковий обіг: пошук, опрацювання, наукове описування, складання описів, підготовка публікацій документів [2, 108].

Г.В. Боряк вважає, що термін «археографія» з'явився, «значною мірою, стихійно під час загальних дезінтеграційних процесів, що характеризували історичну науку ХІХ ст., зокрема в ході відокремлення й розмежування спеціальних історичних дисциплін, але його зміст не визначався однозначно». Дослідник доводить, що навіть на початку ХХ ст., коли диференціація історичного знання вже визначила коло спеціальних наук, таких, як палеографія, архівістика, джерелознавство, – археографії надавали різного значення і трактували її в контексті дипломатики, архівістики, бібліографії, археології, віддаючи їй функції або пошуку і публікації, або «критичного описування» на стадії, що передувала історичному аналізу джерел [2, 70].

Термін «археографія» спочатку застосовувався дуже широко – для описування, вивчення, підготовки до видання на основі спеціальних методик передачі тексту документів та проведення наукових досліджень на базі цих джерел. Власне так трактувалося завдання Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові, яка існувала впродовж 1843–1921 рр. й отримала назву Київської археографічної комісії [5]. Підготовлений Ф.Г. Лебединцевим до 25-річного ювілею Комісії огляд її наукової діяльності свідчить про те, що вона була спрямована на завдання розшуку та публікації архівних документів [6].

Спочатку питання про методи описування джерел і публікацію описів, інвентарів та описувань актових джерел не ставилося як окреме завдання. Це пояснювалося тим, що Комісія працювала на матеріалах створеного за сприяння її членів при Університеті св. Володимира в 1852 р. Київського центрального архіву давніх актів, де було зібрано близько шести тисяч гродських, земських і міських актових книг та 460 тис. окремих документів Київської, Подільської і Волинської губерній, починаючи від ХVІ ст. Це відбулося на другому значному видавничому проєкті – «Архиве Юго-Западной России».

Спроби уніфікувати заголовки як ранні форми камеральних археографічних методик відобразилися у виданнях «Памятников», де було репрезентовано документи з історії православних братств, соціально-економічні та політичні документи [7]. Це дало змогу відпрацювати перші підходи до формування заголовків за предметно-видовими ознаками документів. На жаль, багато проєктів не здійснилося за браком коштів, через дублювання з виданнями Петербурзької

археографічної комісії, яка здійснювала видання «Актов, относящихся к истории Западной России» [8].

Вимога поєднання публікації документів, монографічного дослідження та науково-довідкового апарату – цікава особливість перших археографічних видань не лише Київської комісії, а й усіх подібних інституцій, передусім Петербурзької археографічної комісії. На нашу думку, це становить органічну особливість розвитку археографії як науки, коли на першому етапі для неї, як і для методів історичного пізнання XIX ст. в цілому, характерні синкретичні методики, які з часом, у міру розвитку науки, спеціалізувалися й оформилися в окремі методи історичного дослідження, а також у види наукової продукції. Таким, наприклад, був проект М.Д. Іванишева щодо вже згаданого «Архива Юго-Западной России», реалізованого у 35 томах по восьми тематичних частинах у 1859–1914 рр. [9].

Слід зазначити, що надалі під час реальної роботи з окремими томами «Архива ЮЗР» упорядники відмовилися від принципу поєднання монографічного дослідження з публікацією архівного матеріалу. Монографічне дослідження перетворюється на наукову передмову або коротку за обсягом вступну статтю. Після понад 50 років діяльності Комісії за пропозицією М.Ф. Владимирського-Буданова [10] виникає спеціальний вид видання Комісії – «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов» (К., 1911. – Вип. 1; К., 1916. – Вип. 2), де публікувалися звіти Комісії (т.зв. «Летопись занятий Комиссии»), розгорнуті дослідження й короткі розвідки, джерела з історії України [11].

Лише на початку XX ст., поширюючи свої завдання, разом з актовим матеріалом Комісія звернула увагу на наративні та картографічні джерела. Виникають проекти С.Т. Голубева («Летопись Ф. Софоновича», «Памятники литературной полемики православных южноруссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI–XVII ст.»), В.О. Кордта («Материалы по истории русской картографии»), О.І. Левицького («Южнорусские летописи»: Львівський літопис, літопис І. Єрлича, літопис С. Величка), А.С. Криловського («Собрание сочинений Мелетия Смотрицкого») [6]. Ці проекти, хоча й були розпочаті, та, на жаль, у ті часи не були завершені. Втім, за визнанням сучасних істориків, розроблені київськими вченими едиційні методики значно вплинули на формування вітчизняної археографічної практики другої половини XIX – початку XX ст.

Отже, для більшості документальних публікацій XIX – початку XX ст. характерне широке виявлення документів та вміщення до них джерел, які подавалися вперше, хоча інколи вони й дублюються. Систематизація матеріалів здійснювалася за тематико-хронологічним принципом, практично, всі збірники містять відповідний науково-довідковий апарат. Цілком закономірно, що в перші роки підготовки публікацій документів археографи переважно звертали увагу на принципи передачі тексту документів. Такий підхід дав змогу на першому етапі розвитку археографії не тільки задовольняти зростаючі потреби історичної науки в комплексах джерел, а й стимулювати дослідження та дискусії з проблем історії України.

Література

1. *Ватуля Б.С.* Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков / Б.С. Ватуля. – К., 1952. – 238 с.
2. *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна Україніка»: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Г.В. Боряк. – К., 1995. – 479с.
3. *Добрушкин Е.М.* История отечественной археографии: современне проблемы и задачи изучения / Е. М. Добрушкин. – М., 1989. – 270 с.
4. *Чирков С.В.* О применении термина «археография» в начале XX в. / С.В. Чирков. // Археологический еженедельник за 1981 г. – М., 1982. – Вып. 1. – С. 21–25.
5. *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності / О.І. Журба. – К., 1993. – С. 47–50.
6. *Колесник І.І.* Українська історіографія: XVIII – початок XX ст. / І.І. Колесник. – К., 2000. – 238 с.
7. Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845. – Т. 1.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (Далі – ЦДІАУК). – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. 1. – Арк. 161.
9. *Ульяновський В.* Незнаний том «Архива Юго-Западной России» / В. Ульяновський // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 360–369.
10. ЦДІАУК. – Ф. 849. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 204 (М.Ф. Владимирський-Буданов був головним редактором видання – Н.З).
11. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вып. 1. – С.44–45.